तथापि प्रदोषव्याप्तिर्मुख्यः कल्पः। सायङ्कालव्याप्तिरनुकल्प इति जाबालिवचनादवगम्यते। तत्र ह्यतथात्व इति प्रदोषव्याप्त्यभावमनूद्य तद्व्याप्तिविधेर्ह्यत्रे कर्वांगस्तादुयत इति हेत्वपन्यासात्। ईदृशे विषये गृहस्थोऽपि यतिवद्दिवा नक्तमाचरेत् तदुक्तं स्कन्दपुराणे "प्रदोषव्यापिनी न स्याद्दिवा नक्तं विधीयते। आत्मनो द्विगुणच्छायामतिक्रामति भास्करे। तन्नक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम्। एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान् सायाह्ने तु भुञ्जिक्रियाम्। कुर्यान्नक्तव्रती नक्तफलं भवति निश्चितमिति"। यत्तु सप्तमीभानुवासरादौ सौरनक्तं विहितं तत्र पूर्वोक्तविपर्यासेन सायङ्कालव्याप्तिर्मुख्यः कल्पः। प्रदोषव्याप्तिरनुकल्पः। एतदेवाभिप्रेत्य सुमन्तुः "त्रिमुहूर्त्तस्तु नेवाह्नि निशि वै तावती तिथिः। तस्यां सौरं भवेन्नक्तमहन्येव तु भोजनमिति" अत्र सायंव्याप्तेर्मुख्यकालत्वात् प्रथमतो निर्देशः। प्रदोषव्याप्तेरनुकल्पत्वात् पश्चान्निर्देशः। इतरनक्तेषु तु प्रदोषव्याप्तेरनुकल्पत्वादुदाहृतकूर्मपुराणवचने सैव प्रथमं निर्दिष्टा सायंकालव्याप्तिः पश्चान्निर्दिष्टेति विवेकः। तेष्वितरनक्तेषु प्रदोषव्यापितिथिग्रहणेऽपि भानुवासरसंक्रान्त्यादिना गृहस्थस्यापि यदा रात्रिभोजननिषेधः तदा दिवैव नक्तं कुर्यात् तथा च भविष्योत्तरपुराणे "ये त्वादित्यदिने ब्रह्मन्नक्तं कुर्वन्ति मानवाः। दिनान्ते तेऽपि भुञ्जीरन् निषेधान्नात्रिभोजने" इति। तस्मिंश्च दिवाभोजन उत्तमोऽन्तिमो मुहूर्त्तो, मध्यम उपान्त्यः, ततः प्राचीनो जघन्यः। एवं च सत्यन्तिमभागत्रिमुहूर्त्तवचनान्युपपद्यन्ते रात्रिभोजनेऽपि घटिकात्रयमुत्तमः कालः। घटिकाषट्कं मध्यमः कालः एतदेवाभिप्रेत्य वचनं कार्य्यते "प्रदोषोऽस्तमयादूर्द्ध्वं घटिकात्रयमिष्यते" इति। "त्रिमुहूर्त्तः प्रदोषः स्याद्रवावस्तं गते सतीति"। निशीथपर्य्यन्तो जघन्यः कालः। "नक्तं प्रकुर्वीत रात्राविति" सामान्येनाभिधानात्। अथौर नक्तेषु साम्येन वैषम्येण वा दिनद्वये प्रदोषैकदेशव्याप्तौ परेद्युरेव नक्तं कार्य्यम् सायंकालस्य गौणस्य तत्तिथिव्याप्तत्वात्। अत्राप्येकभक्तवदन्याह्नं नक्तोपवासस्थानीयनक्तयोर्निर्णयो द्रष्टव्यः। यथोक्तलक्षणलक्षितयोरेकभक्तनक्तयोरेकस्मिन् दिने यदा प्रसक्तिस्तदा कार्यं कर्त्तव्यम्। न चैतादृशी प्रसक्तिरेव नास्तीति शङ्कनीयम्। भविष्योत्तरपुराणोक्ते रथसप्तमीव्रते कदाचित्तत्प्रसक्तेः। तथाहि तत्र तृतीयादिषु सप्तम्यन्तेषु पञ्चसु दिनेषु क्रमेणैकभक्तनक्तायाचितोपवासपारणानि विहितानि। तत्र यदा तृतीया यामत्रयपरिमिता तत्र अर्द्धं चतुर्थी तदा मध्याह्नव्यापित्वात् तृतीयैकभक्तं तत्र प्राप्तं प्रदोषव्यापित्वाच्चतुर्थीनक्तमपि तत्रैव तथा सति परस्परविरोधो दुःपरिहरः। अत्रोच्यते। एकभक्तस्य प्राथम्यात् प्रबलत्वेन तत्रैकमुख्यकल्प एवानुष्ठेयस्तद्विरोधिनि तु नक्तेऽनुकल्पः। स च द्विविधः दिनान्तरानुष्ठानात् कर्मान्तरानुष्ठानाच्च। यदा चतुर्थी परेद्युर्द्वा सायंकालं व्याप्नोति तदा तस्य गौणकालव्यापित्वादेक एव कर्त्ता दिनभेदेन व्रतद्वयमनुतिष्ठेत्। यदा चतुर्थी सभा चोषा च। तदा गौणकालस्याप्राप्तसम्भवेन पूर्वेद्युरेव भार्यापुत्रादिना कर्मान्तरेण तन्नक्तं करणीयम्।" "अहःसु तिसृषु पुत्राः कर्मानुष्ठानतो दिवा। नक्तव्रतादिव्रतयोगे तु रात्रिभोगो विधिष्यते" ति०त० सामान्योक्तिः भक्तविषयपरिहारेण प्रवर्त्तनीया। अस्य प्रशंसा देवीपु० यथा

"उपवासात् परं भैक्ष्यं भिक्षापरमयाचितम्। अयाचितात् परं नक्तं तस्मान्नक्तेन यत्तयेत्। देवैस्तु भुक्तं पूर्वाह्णे मध्याह्ने ऋषिभिस्तथा। पराह्णे पितृभिर्भुक्तं सन्ध्यायां गुह्यकादिभिः। सर्ववेलामतिक्रम्य नक्ते भुक्तमभोजनम्। वामाचारे भज देव! नक्तभैरवरूपिणम्" विभुन्दपस्य रुषुत्वभेदे "विभोरत्याञ्च पुष्पेण तस्य नक्त आकूत्यां जज्ञे नक्ताहतिपुत्रो गयो राजर्षिप्रवरः" भाग० ५।१५। ४लब्धिते त्रि०। [टीकायां भरतः

नक्तक पु० नक्त इव कायति चै-क। (नेकड़ा) कर्पटे अमर०

नक्तचारिन् पु० नक्ते रात्रौ चरति चर-णिनि ७त०। १विड़ाले २प्रेचके त्रिका० रात्रिचारिमात्रे त्रि०। नक्तचरादयोऽप्यत्र "जयेन्नक्तचरान् सर्वान् सपुरोहित धूर्गतः" भा०व्या० १०अ०।

नक्तञ्चर पुंस्त्री नक्तं रात्रौ चरति चर-ट ७त०। १राक्षसे हला० स्त्रियां ङीप्। २गुग्गुलौ जटा०। ३चौरे ४प्रेचके शब्दार्थचि०। ५रात्रिचरमात्रे त्रि०

नक्तञ्चर्य्या स्त्री नक्तं चर्य्या चरणम्। रात्रौ चरणादौ "नक्तञ्चर्य्यां दिवास्वप्नमालस्यं पैशुनं मदम्। अतियोगमयोगञ्च श्रेयसोऽर्थी परित्यजेत्" भा०व्या०२८६अ०।

नक्तञ्चारिन् त्रि० नक्तं चरति चर-णिनि। रात्रिचारिमात्रे "दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो नक्तञ्चारिभ्यएव च" मनुः